

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜLKİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNSTİTUTSİONAL
TƏNZİMLƏNMƏSİ METODOLOGİYASININ
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

İxtisas: 5307.01 – “İqtisadi nəzəriyyə”

Elm sahəsi: 53 – iqtisad elmləri

İddiaçı: **Ross Tim Rasimoviç**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın
AVTOREFERATI

BAKI - 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetinin “İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər; iqtisad elmləri doktoru ,professor
Rövşən Rasim oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: İqtisad elmləri doktoru, professor
Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülnisə Əlisəfa qızı Mustafayeva

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Habil Hüseyn oğlu Aslanov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya

Şurasının Sədri

iqtisad elmləri doktoru professor
Yaşar Atakışi oğlu Kəlbiyev

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Suqra İnqilab qızı Hübətova

Elmi seminarın
sədri.

iqtisad elmləri doktoru, professor
Qabil Nadir oğlu Manafov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi inkişafın təməl daşını mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi təşkil edir. Burada mövcud olan problemlər həm iqtisadi səmərəliliyin əhəmiyyətli ehtiyatlarının artmasının, həm də müxtəlif növ sosial-iqtisadi, xarici təsirlərin səbəbidir. Dünyanın müxtəlif yerlərində və hər bir dövrdə elm adamları bu problemlərin səmərəli həllini tapmağa çalışıblar.

Müasir dünyada mülkiyyət münasibətləri müxtəlif səviyyələri əhatə edir. Bu münasibətlərdə çoxsaylı fərqli subyektlər iştirak edir. İki-tərəfli və çoxtərəfli dövlət və qeyri-dövlət sazişlərə, beynəlxalq konvensiyalara baxmayaraq, dünyanın müxtəlif regionlarında mülkiyyət məsələlərinə dair müxtəlif ölkədaxili və ölkələrarası münaqişələr davam edir. Zaman keçdikcə mülkiyyət forması özü dəyişir. Fiziki forması ilə yanaşı, onun qeyri-maddi forması da inkişaf edir. Sonuncuya mülkiyyətin intellektual formalarının bütün müxtəlifliklərini aid etmək olar.

Subyektlərin və obyektlərin bütün bu palitrası müasir cəmiyyətdə problem yaradır, buna adekvat cavab vermək çox çətin görünür, çünki, bu cür münaqişələrin həlli üçün institusional mexanizmlər işlənib hazırlanarkən insan mahiyyətinin və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən bir çox problemlər ortaya çıxır: əxlaqi, dini, ekoloji, mədəni və s. Ona görə də onun müxtəlif rakurslardan öyrənilməsi, təkmilləşdirilməsi və müasir reallıqlara uyğunlaşdırılması daimi prosesdir, formal və qeyri-rəsmi mülkiyyət münasibətlərinin müvafiq inkişafını tələb edir. Bu baxımdan, bu məsələnin nisbətən gənc olan və komanda iqtisadiyyatından liberal iqtisadiyyata çevrilən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi problemləri kontekstində öyrənilməsi şübhəsiz elmi maraq doğurur. Mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasında problemlərin olmasının, eləcə də onların qeyri-müəyyənliyinin nəticələrindən biri kimi aşağıda verilən məsələlər özünü göstərir.

Bu məsələlərin öyrənilməsi aşağıda qeyd olunan üç vəziyyətdə öz aktuallığını göstərir:

- cəmiyyətin inkişafı özəl və ictimai mülkiyyət formalarının birləşməsinə tələb edir;

- xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin inkişaf etməməsi və qeyri-müəyyənliyi, cəmiyyətin müəyyən korporativ dairələrinin marağının artırılması yolunda maneə təşkil edir, eləcə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasının qarşısını alır;

- respublikanın milli iqtisadiyyatının dinamik inkişafı və işğaldan azad edilmiş ərazilərin ən müasir texnologiyalar əsasında bərpası xeyli xarici sərmayə tələb edir. Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi metodologiyasında mövcüd problemlər bu məqsədə çatmaqda ciddi maneədir.

Problemin elmi cəhətdən öyrənilmə səviyyəsi. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi mülkiyyət hüququ məsələləri iqtisadi inkişafın mühüm stimulyatoru kimi bir çox klassik iqtisadi nəzəriyyəçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadçılarından xüsusi ilə R.Quliyevi, Q.Bayramovu, R.Cəbiyevi, S.Nəcəfovü, F.Mustafayevi, N.Müzəffərini (İmanovu), Z.Səmədzadəni, E.Əmir-İlyasovanı, N.Xəlilovu, Ə.Şəkəraliyevi və başqalarını qeyd etmək olar.

Bu mövzu XVII-XIX əsrlərin C.Lokk, A.Smit, K.Marks, T.Veblen, L.Fon Mizes kimi görkəmli alimlərin də diqqət mərkəzində olmuşdur.

XX-XXI əsrin alimləri arasında mülkiyyət hüququnun institusional aspektlərini araşdıran D.Bell (Bell D.), C.Qelbreyt (Galdrath J.), U.Mitçell (Mitchell W.) U.Rostoy (Rostow W.), E.Toffler (Toffler A.) D.Nort (North D.), R.Kouz (Coase R), C.Kommons (Commons J.) Q. Demsets (Demsetz. H.) A.Dimmelmayer (Dimmelmeir A.) ,E.Freyfoql (Freyfogle E.) F.Hayek (Hayek.F), D. Rodrik (Rodrik.D), Samuels (Samuels. W) və s. alimləri qeyd etmək lazımdır.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi rəqabətqabiliyyətli bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında respublikanın dayanıqlı iqtisadi artımının təmin edilməsi üçün ilkin şərtlərinin yaradılması məqsədilə mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlamaqdır.

Dissertasiya işinin qarşısına qoyduğu məqsədləri həyata keçirməsi, reallaşdırması üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi nəzəriyyəsinin öyrənilməsi;
- mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi;
- mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsində xarici təcrübənin öyrənilməsi;
- Azərbaycanda mülkiyyət hüquqları təkamülünün təhlili;
- respublikada mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən rəsmiləşdirilmiş institusional strukturların problemlərinin müəyyən olunması;
- mülkiyyət hüququnun iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi;
- mülkiyyət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində müasir dövrün təsirlərinin müəyyən edilməsi;
- inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi modellərin müqayisəli təhlilinin aparılması;
- Azərbaycanda mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə məşğul olan institusional strukturların fəaliyyətidir.

Tədqiqatın predmeti Respublikada mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi məsələləridir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin institusional mexanizmləri üzrə tədqiqatçıların əsərləri, habelə ayrı-ayrı ölkələrdə mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsi ilə bağlı vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış metodoloji göstərişlər təşkil edir.

Tədqiqatın məlumat bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Əmlak Hüquqları Alyansı (Property Rights Allians) kimi beynəlxalq təşkilatların, Dünya Bankının, Dünya İqtisadi Forumunun, İrs Fondunun (Heritage Foundation), Friedrich Naumann Fondunun (Friedrich Naumann Foundation) tədqiqatları, monoqrafiyalar və İnternet resursları, o cümlədən https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_voice_accountabilit/saytinin_məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin institusional nəzəriyyələr prizmasında iqtisadi proseslərin tədqiqi;

- mülkiyyətin dinamik inkişafda olan bazar iqtisadiyyatının əsas sosial institutlarından biri kimi əsaslandırılması və onun mahiyyətinin müəyyən edilməsi;

- inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatına sahib ölkələrdə mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasındakı çatışmazlıqların və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin araşdırılması;

- inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə xüsusi mülkiyyət institutunun inkişafının uzunmüddətli meyllərinin müəyyən edilməsi və onun bazar arxitekturasında mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasına təsiri, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının diqqətin artırılması;

- respublikada mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsində metodoloji problemlərin təhlili və müəyyən edilməsi;

- respublikada mülkiyyət münasibətləri institutlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və onun artırılması üçün vasitələrin müəyyən edilməsi.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyası nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Müəllifin şəxsən əldə etdiyi və müdafiyyə təqdim edilən mühüm elmi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

-mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin əsas nəzəri konsepsiyaları ümumiləşdirilmişdir. İkili xarakter daşıyan ictimai institutlardan biri kimi müəllif mülkiyyətin təyinatı barədə müəllif tərəfindən tərfi verilmişdir. Onun davamlı hərəkət və inkişafda nəzərdən keçirilməsi tösiyyə olunur;

- inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin metodoloji xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdi;

- müəyyən edilmişdir ki, sənaye inqilabının inkişafı, “Sənaye 4.0” mülkiyyətin effektivliyini artıran “sosiallaşan iqtisadiyyat” adlanan

mülkiyyətin səmərəliliyini artırır, bazarların öz daxilində mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi metodlarında dəyişikliklər tələb edir. Əmtəə və xidmətlərin mövcud olmasına, istehsalatda kiçik və mikro müəssisələrin imkanlarının artırılmasına səbəb olur;

- respublikada bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının natamamlığı, onun qeyri-müəyyən mülkiyyət formalarını saxlayan müəyyən qurumların olmaması ilə əsaslandırılır. Bu iqtisadi proseslərin şəffafılıq dərəcəsinin daha da yüksəldilməsinin və müxtəlif təyinatlı xarici təsirlərin də qarşısını alır;

- panel təhlili aparılması nəticəsində mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsi, qurumların keyfiyyətli fəaliyyəti və adambaşına düşən ÜDM artımı arasında korrelyasiya aşkar edilmişdir;

- əmlak kateqoriyasına aktivlər, aktivlərin sahibi kimi çıxış edən şəxslər, sosial-insan kimi anlayışlar prizmasından baxmaq təklif olunur ;

- müstəqillik illərində respublikada mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin inkişafının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- respublikanın inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsinin üç əsas istiqamətdə həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycanda mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsində institutların və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üçün əsas nəticə və təkliflərdən dövlət orqanlarının fəaliyyətində, elmi tədqiqatlarda, eləcə də təhsil müəssisələrinin formalaşma və fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları yerli və xarici dövri mətbuatda dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının siyahısına daxil edilmiş elmi jurnallarda dərc edilmiş 65 səhifəlik 10 nəşrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinə giriş (11903 işarə), Fəsil 1 (90744 işarə), Fəsil 2 (90432 işarə), III fəsil (63311

işarə), nəticə və təkliflər (13568 işarə) olmaqla, 167 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya 180 səhifədə təqdim olunub, 4 şəkil və 35 cədvəli əhatə edir

Dissertasiya işinin strukturu

Giriş

Fəsil 1. Mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

- 1.1 Mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi nəzəriyyəsinin genezisi
- 1.2 Mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin metodoloji əsasları
- 1.3 Mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin qərb təcrübəsi

Fəsil 2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin müqayisəli təhlili və qiymətləndirilməsi

- 2.1 Mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən rəsmiləşdirilmiş institusional strukturların metodoloji problemləri
- 2.2. Mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən formal rəsmiləşdirilmiş institusional strukturların metodoloji problemləri
- 2.3 Mülkiyyət hüquqlarının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi: postsovet-ölkələrinin təmsalında (panel analizi)

Fəsil 3. Azərbaycanda mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin metodologiyasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

- 3.1 Postsovet dövründə Azərbaycanda mülkiyyət hüquqlarının təşəkkül tapması
- 3.2 Azərbaycanda mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

MÜDAFİƏYƏ ÇIXARILAN ƏSAS ELMİ MÜDDƏALAR:

1. İqtisadi proseslərin mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin institusional nəzəriyyələr prizmasında öyrənilməsi.

İqtisadi inkişafın təməl daşı mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsidir.

Burada mövcud olan problemlər həm resursların yerləşdirilməsi və istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyin artırılması üçün əhəmiyyətli ehtiyatların yaranmasına, həm də müxtəlif növ sosial-iqtisadi xarici təsirlər bu proseslərə müdaxiləsinə səbəb olur. Dünyanın müxtəlif yerlərində və bütün dövrlərdə elm adamları bu problemlərin effektiv həllini tapmağa çalışıblar. Mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması prosesi sizi tarixən əldə edilən nəticələrdən bu nəticələri yaradan mənbələrə doğru istiqamətləndirir. Əslində, fikrimizcə, bu mülkiyyət münasibətlərini uzun sürən tarixi proses hesab etməyə əsas verir, hansı ki, başlanğıc nöqtəsi sadə istehsal, son nöqtəsi isə onun ən təsirli, səmərəli formasının davamlı axtarışıdır.

İqtisad elminin inkişafı mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi metodologiyasını sosial ədalət prinsiplərinin daimi axtarışı kimi qiymətləndirmək olar. Bu prosesdə iştirak etmək üçün hər kəsə bərabər hüquqlar təmin olunmalıdır. Verilmiş problem metodoloji yanaşmanın daha da təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi ilə əlaqədar olaraq ilk növbədə inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı mövcud olan ölkələr üçün daha aktualdır. Aşağıdakı məsələlərin həllində metodoloji yanaşmanın daha da təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır:

a. həllini tapmamış mülkiyyət formaları, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onların qeyri-müəyyən formada qalması;

b. özəl və dövlət mülkiyyət formaları arasında yaranan münasibətlərin üzvi şəkildə birləşdirilməsi;

c. iqtisadi xarici təsirlər probleminin həlli (yəni iqtisadi proseslərin sosial nəticələrinin aradan qaldırılması);

d. yeni mülkiyyət formalarının (qeyri-maddi mülkiyyət formaları),(kriptovalyuta və s.), (sharing economy) yaranması və inkişaf kontekstində bölgü münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi;

e. milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı və respublikanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yeni texnologiyalar əsasında bərpası böyük

xarici investisiyalar tələb edir. Mövcud problemlər mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsində bu məqsədə çatmaqda ciddi maneə törədir.

2.Mülkiyyətin dinamik inkişafda olan bazar iqtisadiyyatının əsas ictimai institutlarından biri kimi təşkil olunması, onun əsl mahiyyətinin təyin olunması.

Mülkiyyət münasibətlərinin mahiyyətini və inkişafını,cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu izah edən bir çox iqtisadi nəzəriyyələr arasında institutsional nəzəriyyə xüsusi ilə seçilir. Onlar iqtisadi proseslərin inkişafını, bu proseslərin həyata keçirilməsi şəraitində real hadisələrin təhlili əsasında gözdən keçirilir. İnstitutsional nəzəriyyələrin nümayəndələri mülkiyyət münasibətlərinin inkişafının tarixi perspektivləri ilə bağlı çox nıkbındırlər. Müxtəlif məhsuldarlıq səviyyələrinə malik ölkələrin tarixi inkişafının araşdırılmasına,sınfi qarşıdurmanın aradan qaldırılmasına dərin inamla yanaşırlar. Köhnə və yeni institutsional iqtisadi məktəblərin əsas müddəaları cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1. Ənənəvi və yeni institusionallığın ümumi xüsusiyyətləri

Ənənəvi institusionallıq	Yeni institusionallıq
<ul style="list-style-type: none"> - iqtisadiyyatın cəmiyyətdə tutduğu roluna dair neoklassiklərin əsas müddəalarının tanınması; məhdud resurslar; marjinalizm nəzəriyyələri; istehsal amilləri nəzəriyyəsi; dəyər nəzəriyyəsi - yalnız ən mütləq mövqelərin tənqidi, məsələn, “iqtisadi insanın” rəasional davranışı konsepsiyası; bazar iqtisadiyyatının özünütənzimləməsi; bazar rəqabətinin təkmilləşdirilməsi; bazar agentlərinin kifayət qədər məlumatlı olması 	<ul style="list-style-type: none"> -tarazlıq bazar iqtisadiyyatının mümkünlüyünün inkarı; - insan üstünlüklərinin sabitliyi haqqında tezis tənqidi; - cəmiyyətin daim siniflərə bölünməsi prinsipinin təkzibi; - cəmiyyətin sosial qütbləşməsinin qaçılmazlığı prinsipinin tənqidi
<p>Əsas istiqamətlər:</p> <ul style="list-style-type: none"> - əməliyyat xərcləri nəzəriyyəsi; - mülkiyyət hüquqları nəzəriyyəsi; - institutlar nəzəriyyəsi; - işçilərin sosial müdafiəsi konsepsiyası; -iqtisadi proseslərə kollektiv sosial nəzarət nəzəriyyəsi; 	<p>Əsas istiqamətlər:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kapitalist sisteminin yaxınlaşması nəzəriyyəsi; -post-sənaye iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi; -mülkiyyətin mənşəyinin sosial-iqtisadi amilləri nəzəriyyəsi; -“post-sənaye cəmiyyəti” nəzəriyyəsi; - müəyyən bir ölkənin iqtisadi inkişafının onun tarixən formalaşmış institusional sistemindən asılılığı nəzəriyyəsi

Mənbə: İqtisad elmlərinin tarixi əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. M., 2012, s. 124;

E.Toffler Üçüncü Dalğa. M., 2004, s.53-65; R.M. Mirzəyev.Ronald Kouz - İnsan və Teorem.

Tarixi iqtisadi araşdırmalar . 2021. T. 22, No 4., s.17-19

“Mülkiyyət” kateqoriyasının mahiyyəti ilə bağlı xarici və yerli iqtisadçıların yanaşmalarını ümumiləşdirərək aşağıdakı tərif bizim tərəfimizdən təklif edilib: bizim fikrimizcə, mülkiyyət ictimai istehsalın təşəkkülünün başlanğıcında yaranmış ən mühüm təsisatlardan biridir və müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir, onun ikili təbiəti mövcuddur.

İnstitutsional nəzəriyyələrdə mülkiyyət hüquqları makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bu prosesin bütün iştirakçıları üçün vahid “oyun qaydalarını”, mikroiqtisadi baxımdan isə hüquqlar məcmusunu və ya necə deyərlər, “səlahiyyət paketini” müəyyən edir.

Hər bir iştirakçının konkret vəziyyətə əsaslanaraq özündən seçmək hüququ vardır. Üstəlik bu hüquqlar iştirakçılar arasında bölünə bilər ki, həm əmlaka sahib olmaq üçün əməkdaşlıq hüququna, həm də bütün hüquqları bir əldə cəmləşdirmək üçün ayrılmaq hüququna şərait yaradır.

Cədvəl 2-də müasir dünyada ümumi qəbul edilmiş normalar hesab edilən əsas mülkiyyət hüquqları sıra ilə göstərilmişdir. Onların açıq bir davranış qaydaları vardır. Onlar bəzi fəaliyyətləri boğur, digərləri isə, təşviq edir və bununla da agentləri müəyyən hərəkətləri, fəaliyyətləri seçməyə həvəsləndirirlər.

Cədvəldə sadalanan ən çox istifadə olunan hüquqlar aşağıdakılardır:

- a. bu əmlaka müstəsna sahiblik hüququ və müvafiq olaraq, başqalarını bu hüquqlardan məhrum etmək;
- b. verilən resursun üstünlüklərində şəxsi istifadə hüququ
- c. onlardan bütün növ mənfəəti almaq hüququ
- d. yuxarıda göstərilən bütün səlahiyyətləri üçüncü tərəfə ötürmək hüququ¹

Cədvəl 2. A. Honore görə mülkiyyət hüquqları

Mülkiyyət hüququ	İzahat
1. Mülkiyyət	Gəlirlər üzərində müstəsna fiziki nəzarət hüququ
2. İstifadə hüququ	Mənfəətin faydalı xüsusiyyətlərini özü üçün istifadə etmək hüququ
3. İdarəetmə hüququ	Bir gəlirdən kimin və hansı şərtlərlə istifadə olunacağına qərar vermək hüququ

¹ İqtisadi düşüncə tarixi. M., 2012, səh.196.

4. Gəlir hüququ	Gəliri istifadəsindən əldə edilən nəticələrə sahib olmaq hüququ
5. Suveren hüquq	Gəliri özgəninkiləşdirmək, istehlak etmək, dəyişdirmək və ya məhv etmək hüququ
6. Təhlükəsizlik hüququ	Gəlirin özgəninkiləşdirməkdən və xarici mühitin zərərindən müdafiə hüququ
7. Vərəsəlik hüququ	Sərvəti vərəsəlik və ya vəsiyyətlə ötürmək hüququ
8. Qeyri-məhdud müddətdə istifadə etmək hüququ	Mənfəətə qeyri-məhdud müddətə sahiblik hüququ
9. Zərərli istifadənin qadağan edilməsi	Mənfəətdən başqalarının əmlakına və şəxsi hüquqlarına zərər verməyəcək şəkildə istifadə etmək öhdəliyi
10. Bərpa şəklinə məsuliyyət hüququ	Borcun ödənilməsində müavinətlərin toplanması imkanı
11. Qalıq xarakter hüququ	Ötürmə müddəti başa çatdıqdan sonra kimə verilməli sərəhliyyət hüquqlarının "təbii formada qaytarılması" hüququ, pozulmuş hüquqların müdafiəsi üçün təsisat və mexanizmlərdən istifadə hüququ

*Mənbə: Məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir: A.V.Vinogradova
İnstitusional iqtisadiyyat: nəzəriyyə və praktika. N. Novqorod, 2012, s.17-23*

Bazarın səmərəli işləməsi mülkiyyət hüquqlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsini və onların ciddi şəkildə qorunmasını tələb edir. Bu spesifikasiyalar bazar iştirakçılarının davranışları ilə onların rifahi arasında birbaşa əlaqə yaratmaq üçün lazımdır. Əslində, bu iqtisadi baxımdan ən optimal qərarların qəbulu üçün obyektiv şərait yaradır. Mülkiyyət hüquqlarının yuxarıda qeyd olunmuş spesifikasiyasının onların kifayət qədər qorunmaması şəklinə olması, müxtəlif məhdudiyyətlərin olması həm iqtisadi, həm də sosial əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif mənfəət nəticələrə gətirib çıxarır. Beləliklə, institusional iqtisadiyyat iqtisadi fikir tarixində ilk dəfə olaraq mülkiyyət hüquqlarının və təsərrüfat fəaliyyətinin asılılığının iqtisadi əsaslandırılmasını təmin etdi.

3. İnkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı şəraiti mövcud olan ölkələrdə mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasındakı çatışmazlıqların və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin müəyyən edilməsi.

İqtisadi fəaliyyətinin xüsusiyyətli sosial, daxili və xarici təsirlərin (xarici təsirlərin) yaranması.. bu problemin öyrənilməsi institusional nəzəriyyədə ən ümumi olanlardan biridir. İstənilən iqtisadi fəaliyyət onların bilavasitə iştirakçıları, eləcə də, sosial xarakter

daşıyan üçüncü şəxslər üçün nəticələrə malikdir. Müəssisə tərəfindən ətraf mühitin mənfi xarici təsiri kimi qəbul edilir, bunun nəticəsində daxili xərclər xarici, sosial və daxili xərclərdən aşağı olur.

R.Kouz özünün məşhur “Sosial xərclər-təminat problemi” (1960)² məqaləsində mülkiyyət hüququnun dəqiq konkretləşdirilməsinin zəruriliyini elmi-iqtisadi cəhətdən əsaslandırmışdır. Bu məqalədə təqdim olunan tədqiqat nəticələri Kouz teoremini formalaşdırmağa imkan verdi, onun əsas nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) mülkiyyət hüququnun iqtisadi mahiyyəti əsaslandırılıb.

b) sübut olunub ki, kənar təsirlərin olması mülkiyyətin mövcud hüquq normalarının inkişaf etməməsi və yetərli olmamasının nəticəsidir.

c) əməliyyat xərcləri mülkiyyət hüquqlarının mövcud mexanizminin və bazar iqtisadiyyatının bütün mexanizminin səmərəliliyinin mühüm göstəricisidir. Bu xərclər nə qədər az olarsa, müqavilə münasibələrinin bağlanmasına və xüsusi mülkiyyət hüquqlarının həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər də bir o qədər az olar.

d) dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi minimal olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatının problemləri həll edilməlidir. İlk növbədə, onun daha da təkmilləşdirilməsi yolu ilə, xüsusən də şəxsi mülkiyyətdə qanunvericilik əsasında tətbiq olunmalıdır.

e) Kouz teoremindən çıxan 5-ci nəticə bizim fikrimizcə, dövlət mülkiyyəti formasının çox az səmərəli olması və mülkiyyətin bu formasının hakim olduğu sosial-iqtisadi sistemin siyasi məhvidir.

4. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə özəl mülkiyyət institutunun inkişafında uzunmüddətli tendensiyaların müəyyənəşdirilməsi və mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasına, eyni zamanda bazarların arxitekturasına təsiri, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf imkanları nəzərə alınmalıdır.

Bəşəriyyət 4-cü sənaye inqilabı dövründə yaşayır ki, bu da iqtisadi artımı, mülkiyyətin yeni formalarının inkişafı, təhsil və dəyərlərin mənimsənilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Müasir texnologiyaların tətbiqi, əmək fəaliyyətinin məzmunu, istehsal prosesində insanlar arasında münasibətləri kökündən

² R.Kouz. Firma, bazar və hüquq məqalələr toplusu/İngilis dilindən tərcümə B.Rinkser; M.; Yeni nəşriyyat, 2007, s. 159.

dəyişdirməyə, insan amilinin rolunu daha da artırmağa, istehsal fəaliyyətinin iştirakçılar arasında münasibətləri daha ahəngdar və səmərəli etməyə imkan verir.

İstehsalda 4-cü sənaye inqilabı öyrənmə və dəyərlərin mənimsənilməsi üçün əvvəllər mövcud olmayan imkanlarla gələn iqtisadi inkişafın yeni amillərini özündə təmsil edir. Bu inqilab sayəsində biz dövlətlər və şirkətlər tərəfindən deyil, daha çox insanlar tərəfindən koordinasiya edilən yeni tip iqtisadiyyat yaratmaq ərafəsindəyik. Mülkiyyətin demokratikləşdirilməsi, onun əhalinin geniş təbəqələri arasında bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesi daha da inkişaf etdi. Yeni “sosiallaşan” iqtisadiyyat şəraitində hər kəsin sahibkar olmaq şansı vardır, o cümlədən inkişaf edən startuplar sistemi sayəsində hər kəs fərdi məhsul əldə edə bilər. Bölgü və iştirak iqtisadiyyatının xidmətləri və platformaları istehsal vasitələrinə və daşınmaz əmlaka fərdi mülkiyyəti əvəz etməklə münasibətlərin tənzimlənməsinin əhəmiyyətli metodologiyasını dəyişdirir.

Cədvəl 3. İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi formalarının metodoloji xüsusiyyətləri.

Əlamətlər	İqtisadi fəaliyyətinin təşkilati formaları		
	Komanda və inzibati	Bazar	Şəbəkə
Mülkiyyət forması	mərkəzləşdirilmiş	özəl	paylı mülkiyyət forması
Sistemli yanaşmanın xüsusiyyətləri	siyasi məqsədlərin üstünlüyü	İqtisadiyyatın bütün subyektlərinin bərabərliyi	şəbəkə strukturunun maraqlarına tabe olunması
Məhsuldar qüvvələrin yerdəyişməsi	mərkəzləşdirilmiş komanda	şəxsi iqtisadi maraqların nəzərə alınması	nəzərə alaraq
Malların və kapitalın dövriyyəsi	inzibati strukturların qərarları əsasında	iqtisadi maraqlar	sosial-iqtisadi maraqlar
Xarici mühitdəki dəyişikliklərə reaksiya	passivlik, məhdud reaksiya	rəqabətli qərarların nəticəsi kimi	sosial-iqtisadi ehtiyacların həllinə diqqət yetirmək
İqtisadi genişlənmədə dinamizm	təşkilati strukturun bir istiqamətli artımı	qiymət reaksiyası vasitəsilə xarici mühitə aktiv uyğunlaşma	sistem iştirakçılarının yüksək səviyyədə uyğunlaşması və oordinasiyası

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (R.Drath, R. Industrie 4.0 – hit və ya hype? / R. Drath, A. Horch // IEEE Industrial Electronics Magazine. – 2014. – 8(2). – S. 56–58)

Nəticə etibarlı ilə cəmiyyətin çoxəsrlik ənənəsinin mülkiyyət sahibi olanlara və mülkiyyəti olmayanlara bölünməsi prosesi gedir. İqtisadi prosesin bütün iştirakçıları arasında mülkiyyətin institusional bölgüsünün (tənzimlənməsinin) yeni metodologiyası getdikcə daha geniş şəkildə fəaliyyət göstərir. Mülkiyyət hüququnun birbaşa sahibləri, menecerlər və işçi komandaları arasında bölüşdürülməsi prosesi onunla əlaqəli bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edir. Sonuncu bu əmlakın effektiv işləməsi üçün vacib şərt olur. Bu iki mühüm nəticəyə gətirib çıxarır:

a. müəssisələrin və mülkiyyətin idarə edilməsində institutların inkişaf etdirilməsi zərurəti;

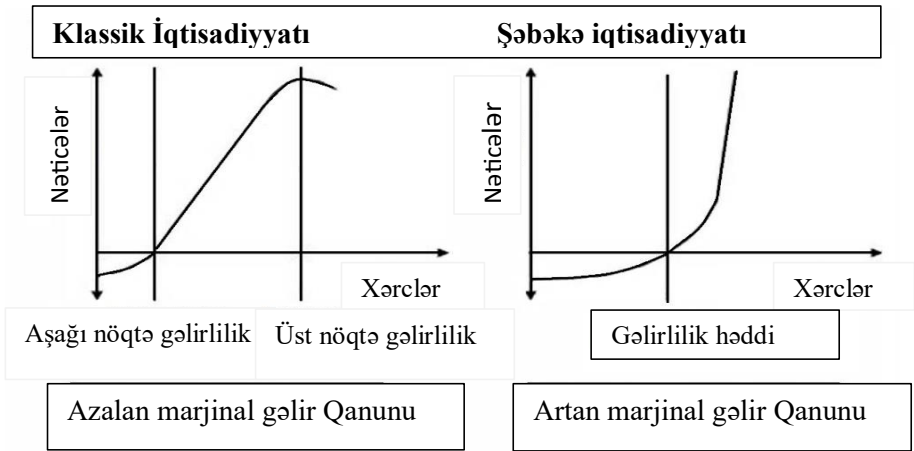
b. mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak qurumunun yaradılmasının zərurəti.

3-cü cədvəldə verilmiş təsərrüfat fəaliyyət formalarının xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, strukturdakı bütün şəbəkə strukturları təkcə texniki əsaslarına görə deyil, həm də əhəmiyyət proseslərinin məzmunu, resursların dislokasiya xüsusiyyətlərinə görə onların yerləşdirdiyi regionun sosial-iqtisadi maraqları nəzərə alınmaqla bölüşdürülməsini təmin edir.

Bu baxımdan respublikada əmlak bölgüsü, onun vəzifəli şəxslərin inhisarından çıxarılması, qanunvericiliklə qeydiyyatla alınması, birjanın inkişafı metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və proseslərin sürətləndirilməsi son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 1 -dən göründüyü kimi sənaye iqtisadiyyatında istehsalın həcmi artdıqca marjinal rentabellik azalır, şəbəkə iqtisadiyyatında isə istehsalın həcmi artdıqca marjinal rentabellik artır.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, şəbəkə iqtisadiyyatında sabit xərclərin artması və marjinal xərclərin azalmasının uzunmüddətli tendensiyası müşahidə edilmişdir. İstehsalını mümkün olan qədər məhsulu tez satmağa sövq edən xərclərdir. Şəbəkə iqtisadiyyatında müəyyən edilmiş digər meyillər müsbət korrelyasiya ilə gəlirin artmasıdır. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında yuxarıda göstərilən bu tendensiyalar iqtisadiyyatın inkişafı üçün və mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasının dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir tendensiyalarına uyğunlaşdırılması zərurətinin açıq siqnallarıdır.

Şəkil 1. Klassik və şəbəkə iqtisadiyyatında dominant təsir prinsipi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

5. Respublikada mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsində metodoloji problemlərin təhlili və müəyyənəndirilməsi. Mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən rəsmiləşdirilmiş institusional strukturların fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri böyük elmi və praktiki maraq doğurur. Dünya təcrübəsində mülkiyyət hüquqlarının müdafiə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün geniş istifadə olunan məcmu göstəricisi Mülkiyyət Hüquqları Alyansı tərəfindən hazırlanmış Beynəlxalq Mülkiyyət Hüquqları indeksidir. (International property rights index)- IPRI³

Bu indeks üç alt indeks əsaslanır:

a. birinci alt indeks – “Hüquqi və siyasi mühitdir”. (Legal and Political Environment – LPE).O, ölkədə mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsinin hüquqi aspektlərini əks etdirir.

b. ikinci alt indeks – “ Fiziki mülkiyyət hüququ” (Physical Property Right- PPR) ikinci alt indeksi milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində yerləşən və subyektlərin mülkiyyətində olan daşınan və daşınmaz fiziki əmlakın mühafizəsi səviyyəsini qiymətləndirir.

³ Montanari L. International property rights index. Property Rights Alliance, 2020. p.76

c. üçüncü alt indeks- “İntellektual hüquqlar” (Intellectual Property Righ- IPR), intellektual mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinə malik hər bir ölkədə mövcud vəziyyəti ölçür.

Dördüncü cədvəldən göründüyü kimi 2019-cu ildə bu göstərici üzrə Azərbaycan yekun hesabat nəzərə alınaraq 5.1 balla 128 ölkə içərisində 80-ci yeri tutur. Türkiyə və Gürcüstandan sonra region ölkələri içərisində 3- cü yerdədir. Biz buraya Azərbaycanın yaxın qonşularının göstəricilərini də əlavə etmişik.

Digər aspektlərlə yanaşı intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması sahəsində vəziyyətin qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir, yəni həm qanunvericilik bazar baxımından, həm də qanuni tələblərə uyğunluq baxımından müəllif hüquqları və patentlərin qorunması.

Cədvəl 4. Beynəlxalq Mülkiyyət Hüquqları İndeksi

Ölkə	2019		2018		Bal artım %	Dərəcə yaxşılaşdırılması	xallara görə liderdən geri qalma,%
	Bal	Dərəcə	Bal	Dərəcə			
Finlandiya	8,7	1	8,7	1			
Azərbaycan	5,1	80	5	78	2,0	-2	41,4
Gürcüstan	5,3	70	5,2	74	1,9	4	39,1
İran	4,6	103	4,8	91	-4,2	-12	47,1
Qazaxıstan	4,5	89	4,8	88	-6,3	-1	48,3
Rusiya	5	86	4,9	84	2,0	-2	42,5
Türkiyə	5,3	69	5,3	66	0,0	-3	39,1

*Mənbə: Müəllif tərəfindən məlumatlar əsasında hesablanmış və tərtib edilmişdir (Əmlak Hüquqları Alyansı.) Beynəlxalq Mülkiyyət Hüquqları İndeksi 2018-2020.
<http://internationalpropertyrightsindex.org/>*

Belə ki, 4-cü cədvəldən göründüyü kimi bu göstərici üzrə 2019-cu il hesabatına əsasən, Azərbaycan 5,1 balla 128 ölkə arasında 80-ci, Azərbaycanın ən yaxın qonşularını daxil etdiyiniz regional ölkələri arasında Türkiyə və Gürcüstandan sonra üçüncü yerdədir.

Mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin təhlili göstərdi ki, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan beynəlxalq səviyyədə tanınmış 13 göstəricidən yalnız 5-i (40 % yaxın) 50 -dən

yuxarı səviyyədədir. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq göstəricilərə görə, respublikamız 50 baldan aşağıdadır. Əslində, Beynəlxalq Mülkiyyət Hüquqları İndeksinin alt indekslərinə uyğun verilən məlumatlara görə statistik göstəricilər əsas prinsiplər haqqında bizə məlumat verir. Mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasının əsas problemlərini aşkara çıxarır. Bütün bunlar onu göstərir ki, respublikamız xüsusi mülkiyyətin yaradılması və müvafiq qurumların formalaşdırılması üçün xeyli yol qət etməlidir.

Bazar indeksinin ən mühüm komponenti kimi hər il Beynəlxalq İqtisadi Forum tərəfindən dərc olunan qlobal Rəqabətqabiliyyəti alt indeksdir.

Cədvəl 5. Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi

Ölkə	2020		2019		Bal artım, %	Dərəcə yaxşılaşdırılması	xallara görə liderdən geri qalma, %
	Bal	Dərəcə	Bal	Dərəcə			
Sinqapur	84,8	1	83,5	2	1,56	1	0,0
Azərbaycan	62,7	58	60	69	4,50	11	-26,1
Gürcüstan	60,6	74	60,9	66	-0,49	-8	-28,5
İran	53,0	99	54,9	89	-3,46	-10	-37,5
Qazaxıstan	62,9	55	61,8	59	1,78	4	-25,8
Rusiya	66,7	43	65,6	43	1,68	0	-21,3
Türkiyə	62,1	61	61,6	61	0,81	0	-26,8

Mənbə: Məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir; K.Schwab "The Global Diniyyəticilər Report. 2019 - Dünya İqtisadi Forumu, 2019. – 346 s.

Cədvəl 5-dən görüldüyü kimi bu göstəricilərə görə Azərbaycan dünyada 58-ci, region ölkələr arasında Rusiya (dünya reytingində 43-cü yer) və Qazaxıstandan (dünya reytingində 55-ci yer) sonra 3-cü yerdədir.

Eyni zamanda, Azərbaycan bu göstəricilər üzrə regionda ən yüksək bal artımını (4,5%) və dünya reytingində ən sürətli sıçrayışını (11 pillə) nümayiş etdirib. Qlobal rəqabətqabiliyyəti indeksi əsas bazar alt indekslərindən biridir. Respublikada aparılan islahatlar son 2 ildə mövqeyini 10 pillə yaxşılaşdıraraq reyting cədvəlində 69-cu yerdən 68-ci yerə yüksələrək regionun lideri olmasına imkan yaradıb.

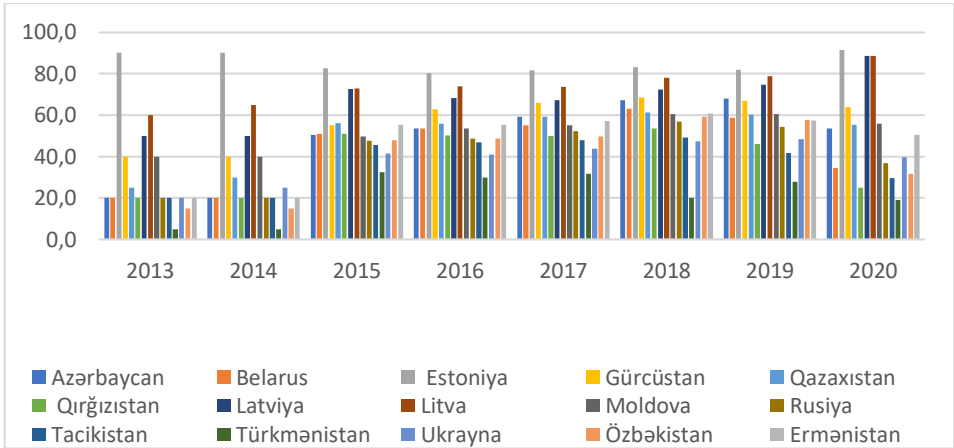
Yuxarıda göstərilən faktlar, mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi üzrə indekslərin hesablanması metodologiyasının daha da

təkmilləşdirilməsi zərurətindən xəbər verir. İstitutların keyfiyyət göstəricisi onların obyektivlik səviyyəsini artırır.

6. Respublikada mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən qurumların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və onların effektivliyinin artırılması vasitələrinin müəyyən edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət hüquqlarının iqtisadi artıma təsiri ilə bağlı araşdırmalara iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Mülkiyyət hüquqlarının bir kanal kimi iqtisadi artıma təsirinin araşdırılması əsasən texnologiya və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qurumların keyfiyyətinin, o cümlədən mülkiyyət hüquqlarının iqtisadi artıma təsirinin araşdırılmasında müxtəlif metodologiyalardan istifadə olunur.

Biz SSRİ respublikalarında mülkiyyət hüquqlarını ona görə müqaisə etdik ki, bu ölkələr təxminən eyni vaxtda müstəqillik əldə edib, dövlət iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçiblər. Ancaq bu keçidin sürəti fərqli idi. Beləliklə, mülkiyyət hüququnun iqtisadiyyata təsirinin müqayisəsi bu institutun iqtisadi artıma təsirini müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Şəkil 2. Postsovet respublikaları arasında institusional dəyişikliklər
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Şəkil 2-də göstərilən panel təhlilinin nəticələri göstərir ki, postsovet respublikalarında mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsi adambaşına düşən ÜDM-ə müsbət təsir göstərir. Buna görə də

tənzimləmə metodologiyasını daha da təkmilləşdirmək üçün konkret addımların atılması vacibdir. Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və bu sahədə Azərbaycanın beynəlxalq reytinginin artırılması metodologiyaları yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Mülkiyyət hüquqlarının müdaifəsi sahəsində ölkənin reytinginin yüksəldilməsi ölkəyə birbaşa yerli və xarici investisiyaların həcminin artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, respublikanın sənayeləşməsi prosesinin sürətləndirilməsinə imkan verəcəkdir. “Mülkiyyət” kateqoriyalarına, fikrimizcə aşağıdakı əsas anlayışlar prizmasından baxmaq lazımdır :

a. maddi kapital pul şəklində ifadə olunan aktivlər (kapital, pul, əmlak, qiymətli kağızlar) və qeyri-maddi istehlak məhsulları (patentlər, xidmətlər, intellektual məhsul və s.) ;

b. əmlakın sahibi kimi çıxış edən şəxs mülkiyyətində olan bütün insan hüquqları paketini əhatə edir;

c. əmlakdan istifadə və əsas gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı fərdlər və bütövlükdə cəmiyyət arasında mülkiyyətin istifadəsi və gəlirlərin əldə olunmasında insan cəmiyyəti mühüm rol oynayır.

Son 30 ildə Azərbaycanda mülkiyyət hüquqlarının inkişafı dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi və ona metodoloji yanaşmanın dəyişməsi ilə paralel olmuşdur.

Davam edən islahatlar nəticəsində bir çox postsovet respublikaları kimi Azərbaycan da hazırda mülkiyyət münasibətlərinin institutsional tənzimlənməsi metodologiyası məsələlərində dövlət maraqlarının üstünlüyündən fərdi hüquqların prioritet rolunun qəbul edilməsinə qədər keçid mərhələsindədir- ifadəsi dövləti olan cəmiyyətin maraqlarından üstündür. Xüsusi mülkiyyətin mühafizəsinin gücləndirilməsi zərurəti onun respublikanın xalq təsərrüfatının inkişafında artan rolu və səmərəli olması ilə əlaqədardır.

İqtisadiyyatın özəl sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunun ən dolğun təsviri onu əlavə dəyər istehsalında məlumatlarla təmin edir.

Cədvəl 6. 2020-ci ildə iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət sektorlarında yaradılmışdır və əlavə dəyər qiymətləri və faizlə ifadə olunmuşdur

İqtisadiyyat sahəsi	Ümumi	O cümlədən	
		Dövlət sektorunda	Qeyri-dövlət sektorunda
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	100	0,1	99,9
Mədən sənayesi	100	4,99	95,1
İstehsal sənayesi	100	41,8	58,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, paylanması	100	96,7	3,3
Su təchizatı,	100	70,5	29,5
tullantıların təmizlənməsi və emalı	100	15,4	84,6
Tikinti	100	0,18	99,8
ticarət; nəqliyyat vasitələri, təmir	100	20,0	80,0
Nəqliyyat və anbar	100	19,2	80,8
Kompüter Elmləri və Rəbitə	100	46,7	53,3
Digər xidmətlər	100	19,2	80,8

Mənbə: "Azərbaycanın Milli Hesabları" Statistik məcmuəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir / 2021, s.15

6-ci cədvəldən göründüyü kimi 2020-ci ildə respublikanın ümumi əlavə dəyər dövriyyəsinin 80,8 % -i iqtisadiyyatın özəl sektorunda istehsal olunmuşdur.

Statistik məlumatlar və elmi araşdırmalar xüsusi mülkiyyətin milli iqtisadiyyatın inkişafında həlledici rolundan xəbər verir. Ona görə də, fikrimizcə, xüsusilə milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində bu faktiki dövlətin hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi zərurətidir. Bu, genişmiqyaslı özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsinə və başa çatdırılmasına təkan verərdi. Beləliklə, mülkiyyət münasibətlərinin institutsional tənzimlənməsinə əsas metodoloji yanaşma aşağıdakı üç problemin həllini əhatə etməlidir;

1. mülkiyyət özəl, bazar formasının inkişafı üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması strategiyasından çıxış edir. Bu məqsədə çatmaq üçün zəruridir:

a. Xüsusi mülkiyyətin həlledici rolunun təmin olunmasını əsaslandırır. Bu əsaslandırma ölkənin əsas qanununda, konstitusiya və mülki məəcəlləsində öz əksini tapmalıdır;

b. əksər dövlət müəssisələrinin və digər daşınmaz əmlakın satışı vasitəsilə dövlət əmlakının geniş miqyasda özəlləşdirilməsi prosesi başa çatdırılmalıdır;

c. bazar iqtisadiyyatının imkanlarından kənar sahələr istisna olmaqla, təsərrüfat fəaliyyətində dövlət orqanlarının etməməsi haqqında müddəanın hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi lazımdır;

2. İctimai maraqların təmin edilməsində və onların qorunmasında mühüm maraq kəsb edən dövlət müəssisələrinin dəstəklənməsi zəruridir;

3. mühüm sosial və dövlət əhəmiyyətli sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün dövlət və özəl mülkiyyət formaları arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəli mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır.

Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, fikrimcə, makro və mikroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilməlidir, yəni milli səviyyədə, müəssisə və şirkətlər səviyyəsində həyata keçirilməlidir.

Dissertasiya işinin əsas tapıntıları və nəticələri:

1. Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün mülkiyyət münasibətlərinin institusional tənzimlənməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, xarici ölkələrin təcrübəsini də nəzərə almaqla, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılaraq mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir.

2. Biz hesab edirik ki, mülkiyyət ən mühüm sosial institutlardan biridir və ikili xarakter daşıyır. Onun birinci mahiyyətinin xarakteri neoklassik nəzəriyyə ilə eynilik təşkil edir. O, mənfəət gətirən istehsal amilidir, cəmiyyət üçün maddi rifah mənbəyidir. Bu istehsal amili maddi və qeyri-maddi formaya malikdir.

Onun ikinci mahiyyəti institusional komponentə malikdir, o cəmiyyətdə iqtisadi və sosial münasibətlərin məcmusudur, həm iqtisadi və qeyri-iqtisadi proseslərdə insanların davranışını müəyyən edən sosial institutdur. Bu sosial institut davamlı inkişafdadır, onun əhatə dairəsi çoxdan maddi amillərdən kənara çıxıb və virtual miqyasda durmadan böyüyür, ikinci xarakterinin inkişafı onu ümumi mülkiyyətə çevirir.

Mülkiyyət bir qurum kimi davamlı hərəkət və inkişafda nəzərdən keçirilməlidir.

3. “Mülkiyyət” kateqoriyasına aşağıdakı əsas anlayışlar prizmasından baxmaq təklif edilir.

a. Maddi (kapital, pul, əmlak, qiymətli kağızlar) və qeyri-maddi istehlak məhsulları (xidmətlər, patentlər, intellektual məhsullar) şəklində istifadə olunan aktivlər;

b. Öz əmlakına sahib olmaq üçün bütün insan hüquqları paketini əhatə edən aktivlərin sahibi kimi çıxış edən şəxs;

c. İnsanlar, fərdlər və bütövlükdə cəmiyyətin içərisində əmlakın istifadəsi və onlardan gəlir əldə edilməsi ilə bağlı bütün münasibətlər paketini əhatə edən” şəxs – cəmiyyət”;

Bazarın səmərəli fəaliyyəti mülkiyyət hüquqlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsini və onların ciddi şəkildə qorunmasını təmin edir. Bu spesifiklik bazar iştirakçılarının fəaliyyəti ilə onların rifahı arasında birbaşa əlaqə yaratmaq üçün lazımdır.

4. Mülkiyyət münasibətlərinin isntitutsional tənzimlənməsi metodologiyasında mövcud nöqsanlar iri müəssisələrin tam özəlləşdirilməsi, mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində mövcud qüsurlar, fond bazarının səmərəliliyinin aşağı olması, özəl sektorun layihələrin həyata keçirilməsində passiv iştirakı, regional və milli səviyyədə Azərbaycanda ictimai və kommunal mülkiyyətin xüsusi mülkiyyət tərəfindən sıxışdırılması prosesinin ləng sürətini, xüsusəndə yüksək gəlirlilik dərəcəsini müəyyən edir.

5. Mülkiyyət hüquqlarının bilavasitə sahiblər, rəhbərlər, işçi kollektivləri arasında bölüşdürülməsi prosesi, orada iştirak edən bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edir.

Sonuncu bu mülkiyyətin effektiv olması üçün vacib şərt olur. Buradan fikrimizcə, iki mühüm nəticə çıxarmaq olar.

a. Mülkiyyətin idarəedilməsində iştirak institutunun inkişaf etdirilməsi zərurəti;

b. Mənfəətin bölüşdürülməsində institutun iştirakının təmin olunması zərurətidir.

Şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafı, mülkiyyət formalarının liberallaşdırılması, müvafiq qurumların formalaşdırılması XXI əsrin ikinci on illiyinin ən mühüm çağırışları hesab oluna bilər.

6. Azərbaycanda mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi vəziyyətinin təhlili göstərdi ki, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan 13 beynəlxalq səviyyədə tanınmış göstəricidən yalnız 5-i

(təxminən 40%) 50-dən aşağıdır. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq göstəricilərə görə mütləq olaraq respublikamızın reytingi 50-dən aşağıdır.

Bütün bunlar respublikanın mülkiyyət hüquqlarını qorumaq, müvafiq qurumlar formalaşdırmaq üçün uzun bir yol qət etməli olduğunu göstərir.

7. Qurumların keyfiyyətinin iqtisadi artma təsirinin panel təhlilinin nəticələri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, əksər postsovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin artırılması ÜDM-in artımına müsbət təsir göstərir.

Ekonometrik tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi üzrə institutsinal strukturların fəaliyyətini gücləndirmək lazımdır ki, bu da bu məsələdə respublikanın beynəlxalq reytingini yüksəldəcək və həm yerli, həm də xarici investorlar üçün daha cəlbedici şərait yaradacaq, yeni iş yerləri yaradacaqdır.

8. Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinə əsas metodoloji yanaşma aşağıdakı 3 problemin həllini əhatə etməlidir:

a. Mülkiyyətin özəl, bazar formasının inkişafı ən əlverişli şəraitin yaradılması strategiyasından irəli gəlir. Bu məqsədə çatmaq üçün vacibdir:

- xüsusi mülkiyyətin rolunu müəyyən edən hüquqi əsasnamə olmalıdır. Bu əsaslandırma ölkənin əsas qanununda, Konstitutsiyada və Mülki məəcəllədə öz əksini tapmalıdır;

- əksər dövlət müəssisələrinin və digər daşınmaz əmlakın satışı ilə dövlət əmlakının geniş miqyaslı özəlləşdirilməsi prosesini başa çatdırmaq lazımdır;

- dövlət orqanlarının iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etməməsi və müdaxilə etməməsi haqqında müddəanın hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi;

b. ictimai maraqların təmin edilməsi və onların müdafiəsi üçün əhəmiyyətli olan dövlət müəssisələrinin dəstəklənməsi;

c. əhəmiyyətli sosial və milli əhəmiyyət kəsb edən sosial- iqtisadi problemlərin həlli üçün dövlət və xüsusi mülkiyyət formaları arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəli mexanizmlərini işləmək.

9. Dövlət və özəl mülkiyyət formaları arasında milli səviyyədə mülkiyyət münasibətlərinin səmərəli tənzimlənməsi məqsədi ilə Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı institutunun yaradılması təklif edilmişdir. Onun əsas elementləri aşağıdakılar olmalıdır :

- Təklif olunan layihələrdə konkret tədbirləri əks etdirən Layihə portfeli yaradılmalıdır . Bu portfel tərəflərin hüquq və vəzifələrini əks etdirməli, kompromis təkliflərin işlənilib hazırlanması yollarını göstərməli, layihələrin bütün iştirakçılarının maraqlarını nəzərə almalıdır;

- bütün mülkiyyət formaları üçün paritet əsasda fəaliyyət göstərməli olan və layihələrin hazırlanmasını maliyyələşdirən və ya onların paylı iştirakını göstərən xüsusi maliyyə Fondu;

- Təklif olunan layihələrdə müvafiq Milli Bank tərəfindən maliyyə dəstəyi olmalıdır. Bu qurumun fəaliyyəti dövlət və xüsusi mülkiyyət subyektlərinin bilik və təcrübə resurslarının birləşdirilməsi əsasında mümkün olacaqdır, respublikada irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi özəl fondlardan daxil olan investisiyaların miqyasını artıracaqdır.

10. Mülkiyyət münasibətlərinin mikroiqtsadi səviyyədə tənzimlənməsi üçün xüsusi mülkiyyətçilər və muzdlu işçilər arasında sosial tərəfdaşlıq institutunun yaradılması təklif olunub. İnstitut sosial ədalət prinsipləri əsasında muzdlu işçilərin nümayəndələrinin şirkətin bütün istehsal və təsərrüfat məlumatlarına çıxışını, idarəetmədə və mənfəətin bölüşdürülməsində iştirakını təmin etməlidir. Bu qurumlar muzdlu işçilərin əmək fəaliyyətinin motivasiyasının artırılmasında, muzdlu işçilərlə mülkiyyətçilər arasında sosial sülhün yaradılmasında mühüm rol oynaya, həmçinin işçilərə sosial-psixoloji səviyyədə təsir göstərə bilər (öz əməyindən, əməyin və istehsalın təşkilindən məmnunluq, sosial ədalətidən razılıq və s.).

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıda göstərilən nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. “Azərbaycan Respublikasında “Elektron xidmətlər”in tətbiqi”. “Milli iqtisadiyyatın formalaşması üçün korporasiya-paradiqma” II Beynəlxalq Forumunun (Konfransının) elmi məqalələr və məruzələr toplusu; Moskva: NOU VPO "MIGKU".2014.

2. “İnstitusional tənzimləmə nəzəriyyəsi və praktikasının aktual problemləri”. Azərbaycan Universitetinin “İpək yolu” jurnalı; Bakı, 2015, N 4

3. “Mülkiyyət və institutlar arasında münasibətlərin inkişafı problemlərinə nəzəri yanaşmalar. Azərbaycan Universitetinin “İpək yolu” jurnalı; Bakı, 2017, N 3. Filadelfiya ABŞ

4. “İnstitusional islahatların dünya təcrübəsinin metodoloji təhlili”. Dünya Təcrübəsinin İnstitusional İslahatların Metodoloji Təhlili. Beynəlxalq Elmi Jurnal “Nəzəri və Tətbiqi Elm”, 2017, N 06 (50)

5. “Mülkiyyət institutunun inkişaf problemləri”. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti; “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” jurnalı, “Merkuri-ZS” MMC; Bakı, 2018, №1

6. İnstitusionalizmin təkamülü və hazırkı vəziyyəti. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), 2020, İl 8, Cild 8

7. Mülkiyyət münasibətlərinin nəzəri anlayışları. Azərbaycan Universitetinin “İpək yolu” jurnalı; Bakı, 2020, N 4

8. Azərbaycanda fiziki mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı institusional mühitin vəziyyəti, Konfrans materialları., 2021.

9. Azərbaycanda mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi üzrə hüquqi mühitin vəziyyəti. Konfrans materialları. Bilik tutumlu tədqiqat cəmiyyətin innovativ inkişafının əsası kimi: Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın məqalələr toplusu (10 iyun 2021-ci il, Omsk). - Ufa: Aeterna, 2021. – 326 s.

10. Azərbaycanın intellektual hüquqlarının müdafiəsi üzrə global və regional mövqeyi. Konfrans materialları. İnnovativ texnologiyalar iqtisadiyyatın inkişafı və modernləşdirilməsi vasitəsi kimi: Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın məqalələr toplusu (Saratov, 1 iyul 2021-ci il). – Ufa: Aeterna, 2021. – 35 s.

TUROSS

Dissertasiyanın müdafiəsi “24” aprel 2024-cü il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında (www.unec.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “15” mart 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 06.03.2024.
Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Həcmi 1 ç.v. (40515 işarə). Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809*